

SVEIKAS PROTAS IR MOKSLAS PRIEŠ TAMŠĄ IR PRASIMANYMUS

(Materialistinė ir ateistinė mintis Vilniaus universitete
pirmojoje XIX a. pusėje)

A. GRISKA

Turtingas savo praeitimi Vilniaus universitetas. Skaitant pageltusius nuo laiko šio mokslo ir šviesos židinio darbuotojų rankraščius, paskaitų konspektus, katedrų posėdžių protokolus, matyti, kokį įdomų ir sudėtingą gyvenimą jis gyveno. Ir sunkiais carinės patvaldystės, carinių valdininkų savivalės laikais, nežiūrint jėzuitų palikuonių — kai kurių profesorių ir administracijos darbuotojų — intrigų pačiame universitete, jame vyko gana įvairiapusiškas darbas. Žingsnis po žingsnio skynė sau kelią į priekį pažangi mintis, pažangios idėjos, kurių skleidėjai buvo kai kurie to meto fizikai, chemikai, botanikai ir kitų gamtos mokslo šakų atstovai. Jų darbuose randame gana ryškių materialistinės filosofijos, ateizmo minčių ir teiginių; atskirais atvejais ten galime aptikti net dialektikos elementų. Šiame straipsnyje panagrinėsime mokslinę kai kurių to meto žymesnių universiteto darbuotojų veiklą.

Vienas iš materializmo ir ateizmo atstovų Vilniaus universitete buvo *Valerijonas Gurskis*. Jis dėstė tokias fizikos mokslo šakas, kaip mechanika, hidrostatika, rašė nemaža įvairiais optikos klausimais. Jis gyvai domėjosi mineralogija, botanika, chemija. Nors grynai filosofijos klausimais jis nieko nėra rašęs, bet juos paliečia gamtamokslinėje medžiagoje.

V. Gurskis buvo Vilniaus universiteto auklėtinis. Kaip gabus, labai gerai baigęs universitetą, jis buvo paliktas dirbti universiteto fizikos-matematikos fakultete. 1818 m. V. Gurskis buvo komandiruotas užsienin — į Vokietiją ir daugiausia į Prancūziją, o 1824 m. — Peterburgan. Šių kelionių metu jam buvo pavesta domėtis ne tik grynai teoriniais mokslo klausimais, ne tik gilinti savo teorines žinias mechanikos srityje. Universiteto vadovybės jam išduotame komandiruotės rašte pasakyta: „...komandiruojamasis privalo kelionės po kitas šalis metu stebėti, susipažinti su įvairiais žemės ūkio įrankiais ir mašinomis ir tas, kurios gali būti savo krašte panaudotos, smulkiai aprašinėti“. Peterburge jis privalėjo susipažinti su miesto įstaigomis, įmonėmis, dirbtuvėmis, kad jų patyrimą galima būtų panaudoti Lietuvos sąlygomis.

Vėlesniame savo laiške V. Gurskis daug rašo apie būtinumą naudoti kuliamąsias mašinas, plūgus vietoj žagrių, geležines akėčias vietoj medinių, nes tuo būdu valstiečiai gali palengvinti savo darbą ir pagaminti daugiau žemės ūkio produktų. „Mūsų Lietuvos krašte,— rašė jis,— kur neužtenka rankų gaminti žemės ūkio produktams, kurie sudaro vienintelį liaudies turtą, mašinų panaudojimas... duotų gerus rezultatus, kuriais abejoti niekas negali“¹.

¹ Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko v. universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius, Nr. 356. Toliau nurodoma tik Rankraščių skyriaus signatūra.

„...Kiekvieną kartą,— rašė jis,— matydami žmogaus panaudojimą sunkiam darbui, kur daugiau jėga, negu jo protas, reikalinga, galime save guosti tuo, kad sugebėsime ją pakeisti mašina, kuri tą patį padarytų, kaip kūlimas spragilais ir t. t.“²

Paryžiuje V. Gurskis išbuvo daugiau kaip ketverius metus ir per tą laiką gilino savo teorines žinias iš įvairių gamtos mokslo šakų. Jis klausė paskaitų ir lankė užsiėmimus ir laboratorijas tokių žymių to laiko mokslininkų, kaip chemikas Gè-Liusakas, garsus gamtininkas, paleontologas Ž. Kiuvjė, kuris skaitė iš anatomijos, zoologijos, botanikos, mikrobiologijos, chemijos. Gurskis taip pat lankydavo netoli Paryžiaus atrastą gyvulių suakmenėjusių griaučių vietovę, prižiūrimą ir tyrinėjamą Ž. Kiuvjės, paskelbusio žinomą organinio pasaulio kataklizmų teoriją, kurią Engelsas kritikavo kaip metafizinę, vienpusišką, nemokslinę. Matyti, prof. Gurskis norėjo, grįžęs į Vilnių, papasakoti universiteto studentams, profesūrai, ką yra matęs, kad tuo būdu galėtų prisidėti prie gilesnių ir platesnių gamtamokslinių žinių skleidimo Vilniaus universitete. Iš to, kad prof. Gurskiui buvo pavesta gyvai domėtis, stebėti ir aprašinėti technikos laimėjimus Vakarų Europoje, aukštųjų mokyklų laboratorijų, mokslinių muziejų įrengimu, galima spręsti, kad, susipažinęs su Kiuvjės zoologijos muziejumi, jis turėjo padėti kurti ir stiprinti Vilniaus universiteto zoologijos muziejų, kur jau darbavosi tokie mokslininkai, kaip L. Bojanus, St. Jundzilas ir kt. Pastarasis, tarp kitko, laiške V. Gurskiui Paryžiuon prašė, kad jis pasistengtų iš vietos botanikų gauti įvairių, pirmiausia retų, augalų sėklų neseniai jo paties įkurtam Vilniaus botanikos sodui.

Remdamiesi gamtos mokslų žiniomis, moksliniais įvairių materialaus pasaulio reiškinių stebėjimais ir tyrimais, Vilniaus gamtininkai iš materialistinės filosofijos pozicijų pareiškėdavo iš esmės teisingų minčių, neretai nukreiptų tiesiog prieš religiją, prieš teologinį pasaulio reiškinių supratimą, nors tokių minčių autorius visiškais ateistais vadinti būtų negalima. Ryškiau to pavyzdžiu yra žinomas to meto Vilniaus universiteto profesorius *Feliksas Dževinskis*. Pasižiūrėkime tik kai kuriuos iš kelionių į Vakarų Europos mokslo centrus atsiųstus jo laiškus, raportus, kuriuose yra gana vertingos materialistinei filosofijai medžiagos. Kartais, tiesa, ji yra klausimo, aiškintinos problemos forma, atsakymo į kurią mūsų šalies mokslininkai net nerasdavo užsienyje. Taip, pavyzdžiui, susipažindamas su įvairiais mineralais, kuriuos jis įvairiomis progomis ir įvairiose vietovėse matė, Feliksas Dževinskis klausia, iš kur galėjo atsirasti įvairūs cheminiai elementai, sudarantieji mineralus, kristalus, t. y. įvairias medžiagas. Jos nuolatos atsiranda žemėje ir toliau, pastebi jis, kasyklose sutrūkinėjusio titnago plyšeliuose atsiranda stroncijo sulfatas ($SrSO_4$).

Niutono ir Dekarto šalininkų ginče apie šviesą ir jos pagrindą Dževinskis buvo daugiau Niutono pusėje. Nors jis sakė, kad ir Dekarto pažiūroje į šviesą yra tiesos, tačiau, jo nuomone, Niutono teorija apie korpuskulinę šviesos prigimtį yra teisingesnė, nes ja galima geriau paaiškinti šviesos reiškinius. Šviesos reiškinių materialus pagrindas, Dževinskio nuomone, esąs labai subtilus, lakus, visur prasiskverbiantis skystis. Kūnai šviečią todėl, samprotavo jis, kad į juos įeinanti arba išeinanti, atsimušanti ši švelni šviesos medžiaga, jos dalelytės. Šitos šviesos dalelytės materialios, realiai egzistuojančios. Tai daugelio to meto fizikų pažiūra į šviesą, būdinga metafizinio materializmo laikotarpiui. Ji buvo paplitusi ir Vilniaus universiteto fizikų, chemikų tarpe. Jos laikėsi ir tuometiniai Vilniaus universiteto fizikai, jų tarpe ir F. Dževinskis. Šis fizikas rašė viename iš savo laišku iš Paryžiaus apie didelius laimėjimus optikos sri-

² Nr. 356.

tyje, sudėtingus optinius prietaisus, su kurių pagalba stebimi šviesos difrakcijos, interferencijos, poliarizacijos, šviesos spindulių spektrai ir kitoki šviesos reiškiniai.

Savo laiškuose Dževinskis lietė ir religijos klausimus. Pirmiausia jis pastebi, kad tikėjimas įvairiomis antgamtinėmis jėgomis ir apskritai religiniai vaizdiniai žmogaus kuriami. Jie laikosi žmonių sąmonėje dėl daiktų ir reiškinių esmės, priežastinių ryšių nežinojimo, ir kad mokslui, technikai žengiant į priekį, fantastiniam pasaulio supratimui ateina galas, atseit, mokslas ir religija nesutaikomi, mokslas griauna religiją. Dževinskis taip pat teisingai pastebi, kad religijos skelbėjai paprastai stengiasi panaudoti mokslo ir technikos laimėjimus jos teiginiams, dogmoms ginti. Jis sako, kad dar senovėje dvasininkai, kuriuos jis palygina su fokusininkais, naudodavę turimus tada optinius prietaisus tariamiems stebuklams daryti. Jie turėdavę, kaip jis sako, ir specialiai tokiems reikalams pasigaminę prietaisus: žibintus ir kitokias, jo žodžiais tariant, „fantasmagorijas“. „... Su šių prietaisų pagalba,— pažymi Dževinskis,— buvo rodomos įvairios baisenybės, sukrečiančios žmones, prietaruose išauklėtus, su mokslu nesusipažinusius“³.

Apsukrūs dvasininkai, žyniai, magai, įvairūs pranašai darydavę dvasių pasirodymo stebuklus, iššaukdavę mirusiųjų šešėlius ir kt. Tikrąją gi tokių tariamųjų stebuklų priežastį ir esmę magai, Egipto kunigai slėpė nuo lengvatikių ir prietaringos liaudies masių. Taip šitokie stebukladariai neišmanančių, apmulkintų žmonių akyse atrodydavę nepaprastais, galinçais, bemaž dievais žemėje ir, kaip sako Dževinskis, sudarydavę savo kultą bei palaikydavę religinius įsitikinimus. O lakios vaizduotės žmonės — poetai ir netgi istorikai, pastebi jis, prasilenkia su tiesa, tolimesnioms kartoms rašydavę apie tuos fokusininkus nebūtus dalykus, kaip apie žmones stebukladarius. Tokiu būdu galėjo patekti istorijon žmonės, visiškai to nenusipelnę ir neužsitarnavę. Nors tame pačiame raporte Dževinskis kalba apie kažkokį „proto tobulumą“ kūrėjo, sukūrusio tokį įstabų organą, kaip akį, bet tai nesumenkina iš esmės teisingos kritikos, pareikštos religijos ir jos skelbėjų atžvilgiu.

Tuo laiku žmogaus fiziologijos mokslas nebuvo išsivystęs, ir neretai mokslininkai atskirais, ypač sunkesniais klausimais rėmėsi dievu, kaip kažkokia antgamtine esybe. Fizikos šaka — optika, nors ir buvo gerokai ištobulėjusi, bet su jos principų ir dėsnių pagalba negalima buvo išaiškinti žmogaus akies esmės ir specifikos. Kai dėl šviesos prigimties, tai Dževinskis visumoje laikėsi, nors ir metafizinių, bet iš esmės materialistinių pažiūrų. Antai jis kalba apie šviesos dalelytes, sudarančias šviesos spindulį. Šviesos dalelės esančios materialios, labai mažytės ir švelnios. Daiktai ir medžiaginiai kūnai sudaryti iš materialinių dalelių taip, kad esą plyšeliai tarp tokių dalelių, kur ir patenkančios šios švelnios šviesos dalelės. Jas išskirstąs, išsklaidąs kūnas, t. y. vyksta savotiškas šviesos lūžis. Šviesos spindulys, Dževinskio nuomone, esąs taisyklinga keturkampė prizmė, labai plona ir labai ilga. Jis susidedąs iš mažų dalelių (jau minėtų šviesos dalelių), kurių poliai, arba jautresnės išorės poveikiams pusės, esą ant priešingų tos prizmės sienų ir dėl to jautrus poveikiams. Visi šviesos reiškiniai (difrakcija, interferencija, poliarizacija) vyksta objektyviai, nepriklausomai nuo mūsų pojūčių, kurie esą atspindimi, Dževinskis net šių reiškinių buvimo kriterijumi tam tikra prasme laiko pojūčių paliudijimus.

Gana teisingų minčių apie kai kuriuos fizikinius reiškinius pareikšdavo dar vienas to meto Vilniaus universiteto fizikos profesorius

³ Nr. 4—10/22.

Stubelevičius. 1807 m. jis yra parašęs nedidelį darbėlį apie perkūniją ir apsisaugojimą nuo perkūno trenksmo. Čia jis gana populiariai propaguoja mokslą, kuris padeda teisingai pažinti stichinius gamtos reiškinius ir tuo būdu daro žmogų vis daugiau ir daugiau laisvą nuo tų stichinių jėgų, pavojų ir nelaimių. Žmonės nuo senų senovės stebino ir gąsdino perkūniją ir griausmas, kurie neretai sukeldavo žmogui didelių nelaimių. Jie mėgindavo visokiausiais būdais apsisaugoti nuo žaibų, griebdavosi net burtų ir kerėjimų, kuriais, kaip pastebi Stubelevičius, dar ir dabar nemaža tiki. Jo liudijimu, žmonės labai naiviai aiškinosi šių fizikinių reiškinių esmę, jų vyksmo priežastį. Jupiteris (o kiti sako, kad pranašas Ėlijas) važinėjęs ugninga karieta po dangaus skliautą, laikydamas rankoje ugningas strėles, kurias svaidęs į žemę, bausdamas nepaklusnius žmones.

„Apie tai,— pažymi Stubelevičius,— buvo rašoma ir kalbama seniai, bet kaip apie paslaptį, dėl kurios žmogaus silpnumas ir šito reiškinio nežinojimas vertė juos dievobaimingai garbinti“⁴. Taip tęsėsi tūkstančius metų, nuo senovės graikų filosofo materialisto Taleso laikų net iki XVIII a., kai Amerikos fizikas B. Franklinas padarė galą tokiems fantastiniams prasimanymams, sudavė smūgį gamtos reiškinių dievinimui, išraskdamas perkūnsargį. Franklinas šitaip apibūdino savo išradimo svarbą: „Ištyriau perkūno, kuris tave, žmogau, gąsdina, paslaptį. Ne pats Jupiteris laiko perkūną savo dešinėje ir svaido jį į mus pagal savo norą ir valią... Suradau ginklą nuo baisių ugninių sviedinių (strėlių); štai tu jį matai šiame aštriame geležies iešme. Nuginkluosime su juo dangų“⁵.

Pritardamas Franklinui, Stubelevičius patetiškai pažymi: „Nuginkluoti dangų nuo galingų jo perkūnų! Išvaduoti tuo būdu žmogų nuo baimės už savo gyvybę, dėl kurios jis anksčiau tiek ilgai negalėjo būti saugus dargi tarp keturių savo namo sienų!“⁶

Elektros reiškiniai,— rašė Stubelevičius,— žaibas, perkūnija yra gamtinio pobūdžio, juos valdo pati gamta. Apskritai, visame čia nagrinėjamame darbe jis nė karto net nepamini dievo kaip kažkokios antgamtinės ir gamtos kūnus bei reiškinius kuriančios ir valdančios jėgos. Tai gana būdinga detalė, turint galvoje, kad tuo metu, t. y. XIX a. pradžioje, kuniagai, dvasininkai dar turėjo didelę įtaką mokyklose ir net universitete.

Stubelevičiui, kaip ir kitiems to meto fizikams-mokslininkams, būdinga metafizinė materialistinė pažiūra į elektrą bei elektros reiškinius ir apskritai į gamtą. Madinga buvo tada vadinamoji „fluidų“ (skysčių) teorija. Pagal šią teoriją šviesa, elektra, magnetas ir t. t. fluidai, žodžiu — gamta esanti pilna visokių švelniausių skysčių, su kurių pagalba vyksta įvairūs fizikiniai reiškiniai.

Antai, kalbėdamas apie metalus kaip elektros laidininkus, Stubelevičius pažymi, kad jie paimą (įtraukią į save) gretimai esantį elektros skystį iš kūnų, kur jo esą daug, ir tuo būdu šio skysčio kūnuose sumažėja. Kartais šį elektros skystį jis vadina „perkūnine materija“. Ši materija esanti sukoncentruota debesyse. Tamsią naktį, perkūnijos metu, esą galima ją pamatyti besišviečiančią pavidalu elektros kūnelių, kurie paprastai susirenka ant aštrių geležinių storių vielų smaigalių, atseit, perkūnsargių. Pažiūra, kad elektra yra kažkokia ypatinga materija, buvo labai paplitusi universiteto fizikų ir chemikų tarpe. Vienas iš universiteto fizikų savo daktariniam darbe „Disertacija apie elektrą“ (1811 m.) tiesiog sako, kad „...nieko tikro ir aiškaus apie šią tamsią materiją pasakyti negalima...“

Elektronas, kaip elektros srovės nešėjas, buvo atrastas daug vėliau, XIX a. pabaigoje (1895—1896), o kaip materiali dalelė ištirtas dar vė-

⁴ Nr. 356.

⁵ Ten pat.

⁶ Ten pat.

liau. Tačiau svarbu šiuo atveju tai, kad Vilniaus universiteto fizikai laikėsi gamtamokslinio materializmo, neabejodami tuo, kad elektra nėra kažkoks antgamtinis jėgos padaras, o gamtos reiškinys, materialus savo esme. Tik nepakankamas mokslo apie materijos sandarą, apie įvairius fizikinius-cheminius procesus lygis neleido tuo metu mokslininkams teisingai suprasti elektros reiškinį.

Įdomūs yra Vilniaus universiteto prorektorius, filosofijos mokslų daktaro J. Mickevičiaus samprotavimai apie psichinius reiškinius. Apie tai jis yra rašęs fizikos paskaitų konspekte (1799—1800 metais). Jis išvardija žmogaus galvos kaukolėje kažkokių ženklus ir ląsteles, kurie atlieka įvairias psichikos funkcijas. Taip, vieną iš pirmųjų ląstelių jis pavadino „gyvybinės jėgos“ ląstele. Toliau seka net šešios polinkio vogti ląstelės. Esančios taip pat šešios „gudrybės ląstelės“, bene keliolika ląstelių ir ženklų, kurie palaiką švelnumo ir religijos pamėgimą. J. Mickevičius mini net apie trisdešimt ženklų ir ląstelių pavadinimų, klasifikuodamas juos pagal jų atliekamas psichinės veiklos funkcijas, matyti, turėdamas galvoje atliekamų funkcijų svarbumą. Pirmoje vietoje minimas „gyvybinės jėgos“ organas, antroje — gyvybės meilės, trečioje — valgio pomėgio organas, ketvirtoje — lytiniais santykiais polinkio ląstelė. Toliau minimi įvairių kitų polinkių organai ir beveik paskutinėje vietoje — religijos ir dievo meilės ląstelė. Kaip galima spręsti iš įvairių ano meto dokumentų, J. Mickevičiaus teorija Vilniaus universitete neturėjo daug pasekėjų. Studentų mokslinių darbų tematikoje apie ją nieko neminima, tuo tarpu kai apie įvairius fluidus, kaloriką, „gyvybės palaikymo“ jėgą ir pan. buvo nemaža rašoma.

Įdomu pažymėti, kad, dominuojant idealistinėms ir metafizinėms pažiūroms, Vilniaus universiteto filosofijos katedros 1821 metais paskelbtam konkursui buvo atsiųstas veikalas, kurio autorius, nors ir ne visai nuosekliai, iš materialistinių ir dialektinių pozicijų plačiai nagrinėja žmogaus ir gamtos santykių problemas. Jis, pavyzdžiui, rašo, kad „žmogus yra gamtos dalelė ir visuma“. Filosofijos pareiga aiškinti žmogaus ryšį, santykį su gamta. Pati gamta esanti gyva ir visada aktyvi. Ji nemėgstanti vienodumo. Jos dėsniš — kurti ir griauti, gyventi ir mirti. Mirtis nereiškia visiško išnykimo, ji duodanti gyvybę. Niekas gamtoje neišnyksta be žymės. Gamta yra valdovė, teikianti viskam judėjimą ir gyvenimą⁷.

Gana teisingai nežinomas minimo veikalo autorius rašo apie priešybes, kaip judėjimo ir kitėjimo šaltinį, taikant tai žmogui, žmonių visuomenei. Jis sako, kad „skausmas ir džiaugsmas yra didelė pasaulio spyruoklė“. To pasėkoje nuolatos kažkas atsiranda ir kažkas nyksta... Kaip matome, čia išreiškiamos net dialektinės idėjos, nors ir primityvia forma.

Vertos dar dėmesio autoriaus mintys apie filosofiją ir gamtos mokslų ryšį, apie metafizikos trūkumus, apie pažinimo formas, apie Kanto filosofijos trūkumus ir kt. Filosofija siekianti žilą senovę. Kai žmogus pradėjo suvokti, pažinti daiktus ir atskirti suvokiamą daiktą nuo to, kas jame vyksta, žmogus ėmė suprasti, spręsti, protauti, daryti išvadas. Tai, autoriaus nuomone, ir yra pradžia filosofijos, kuri duoda žmogui daug gero, bet ne tiek, kiek gamtos mokslai. Filosofija esanti daug bendresnė savo teiginiais už gamtos mokslus. Autorius linkęs toliau iškelti daugiau jos metodologinę, negu teorinę reikšmę kitiems mokslams. Jis rašo: „Kas žino filosofiją, dar nieko nežino, bet kas ją žino, gali lengviau įsisavinti kitus mokslus“. Filosofija nenagrinėjanti, neaiškinanti to ar kito konkretaus daikto, bet padedanti kitiems mokslams tai atlikti.

⁷ Nr. 358.

Filosofijos (autorius vartoja terminą „metafizika“) teiginiai yra teisingi tada, kai juos eksperimentiškai patvirtina fizika ar kuri kita gamtos mokslo šaka, kai, autoriaus žodžiais tariant, šie mokslai neišaiškina daiktų, kūnų sudėties, jų tarpusavio jungimosi.

„Filosofija,— rašė jis,— niekad neprivalo nutolti nuo eksperimento, nes tuo atveju ji būtų labai abstrakti, bevaisė“. Toliau, pažymėdamas sausumą metafizikos, užsiimančios, jo nuomone, spėliojimais, tuščiais samprotavimais, autorius vaizduoja tai tokio pokalbio forma: „Sūnau, bus giedras oras? „Ne, bus lietus, nes jaučiu galvos skaudėjimą, nes tvanku, karšta, nes barometras krito. . . , nes. . . , nes“ ir nieko tikro: užuot pasižiūrėjus į čia pat esantį debesį ir teisingą duoti atsakymą“⁸.

Neišvengė kritikos ir Kanto filosofija, puolama už panašią abstrakčią metafiziką, kuri atstumiančiai veikianti skaitytoją.

Cia aprašomo darbo autorius paliečia ir pažinimo klausimus. Pažinimas, rašo jis, susideda iš dviejų elementų: jutimų ir mąstymo. Mąstymui medžiagos teikia pojūčiai, esantieji pažinimo pradžia. Per juos aplinka, gamta veikia protą — taip vyksta mąstymas. Pastarasis vaizdžiai lyginamas su suderintu muzikos instrumentu, kuris sukelia malonius garsus ir melodijas, kai gero muzikanto ranka jį paliečia. „Muzikantas groja tai, ką jis savyje jaučia ir turi, nes pats instrumentas nieko iš savęs duoti negali“. Žmogus ir jo protas neįstengia išvelgti daiktų esmės, atseit, iš karto prieinama ne esmė, o tik jos veikimo pasėkos, t. y. reiškiniai, bet nuo kurių einame prie esmės pažinimo.

Autoriui, norėjusiam dirbti Vilniaus universiteto filosofijos katedroje, neabejotinai buvo žinoma tai, kad šioje gana garsioje to meto aukštojoje mokykloje, neseniai išsivadavusioje iš jėzuitų globos, sėkmingai skynė sau kelią gamtos mokslai ir ypač tokios šakos, kaip astronomija, fizika, chemija, botanika, zoologija. Jų įtakoje vis labiau reiškėsi materialistinės filosofijos idėjos, vis dažniau buvo kritikuojami idealistinė filosofija, religijos teiginiai.

Savo darbe jis nesigaili taip pat kritinių pastabų, karčių žodžių idealistinės filosofijos adresu ir gana šiltai bei palankiai atsiliepia apie žymius materializmo atstovus Fr. Bekoną, R. Dekartą, B. Spinozą, Dž. Loką ir kt. Scholastinę filosofiją jis smerkia kaip labai sausą, pedantišką, trukdžiusią plisti mokslui. Berklio filosofiją jis vadino dogmatinių idealizmu, Jumo filosofiją — skepticizmu. Kanto filosofija aštriai kritikuojama už abstraktumą, už netikėjimą tuo, kad žmogus gali pažinti pasaulį, t. y. už agnosticizmą. Autorius pastebi, kad dėl šių savo trūkumų, ji negalėjusi prigyti Lenkijoje. Betgi autorius savęs nelaiko nė vieno iš šių filosofų pasekėju: jis linkęs savarankiškai mąstyti ir pataria kitiems tokio principo laikytis.

Atskirose vietose jis atiduoda duoklę dualizmui ir deizmui, teigdamas, kad siela, kaip ir žmogus, esanti gamtos dalelė, bet vis dėlto, nors ir ne visai aiškiai, pasisako prieš įgimtų idėjų, tokių, kaip dievas, siela, buvimą žmogui. Tačiau kitur jis vėl rašo, kad dievas — „visagalinti jėga ir visagalys kūrėjas, davęs žmogui sielą ir protą“. Apskritai, reikia pasakyti, kad autorius neneigia dievo buvimo, bet tik palieka pastarajam pradinio pasaulio kūrėjo funkciją; toliau gamta, pasaulis patys tvarkosi pagal jiems būdingus dėsningumus, kuriuos atskleidžia mokslas.

Kaip pažymėjome, nežinomo autoriaus filosofijos centre yra žmogus. Kitaip sakant, čia ryškus, nors ir ne visai materialistiškai suprstas, antropologizmas. Per atskiro žmogaus tobulėjimą manoma pasiekti ir tobulą visuomenę; tai taip pat turinti padaryti filosofija. Tuo klausimu darbe

⁸ Nr. 358.

sakoma: „Filosofija, jeigu nusidėjėlių pataiso ir žmogų vertingą ir teisingą padaro, pataiso visuomenę, tampa viso žinojimo gaire“. Išėina, kad filosofija esanti žinojimo pagrindas, geriausia žmogaus dvasinės pusės tobulinimo priemonė. Tai būdinga švietėjų-filosofų pažiūra į filosofijos vaidmenį visuomenėje, pažiūra, kuri ilgiau užsilaikė ir Vilniaus universiteto filosofų tarpe.

Esminis gamtos dėsnis esanti pusiausvyra, nes tik tokiu būdu, teigia nežinomas filosofas, išliekanti visuma. Pati gamta šitokios pusiausvyros ieškanti tarp dviejų daiktų, kad prie jų pritraukus trečią, nes jeigu atskirybė susiderina, rami palieka ir visuma, t. y. bendrybė. Šią mechanistinį principą autorius iš gamtos perkelia ir į visuomenę. Jis rašo: „Griūva valstybė, jeigu pavaldiniai gyvena nesantarvėje“⁹.

Kliūtys vystyti mokslui ir pažangiajai minčiai

Uždarius jėzuitų ordiną Lietuvoje (1773 m.), bažnyčios įtaka mokyklose ir Vilniaus universitete mažėjo, tačiau tai vyko lėtai ir su nemažomis kliūtimis. Dar liko įvairių kanalų, įvairių galimybių laikytis religijai, skverbtis į žmonių, ypač į visuomenės sąmonę. Religija, atskirai imant, katalikų religija, ir jos skelbėjai: institutai, organizacijos, kunigai, dvasininkai ir toliau pasiliko sau „dvasinio vadovo“ vaidmenį — „rūpintis žmonių laime“. Tokia buvo fizikos profesoriaus, kunigo J. Mickevičiaus pažiūra. Jau minėtame paskaitų konspekte jis rašė: „Tiktai krikščionių religijai tenka garbingas uždavinys savo trumpomis ir aiškiai rašytomis taisyklėmis taisyti protą, priversti valią pildyti visus mūsų įsipareigojimus“.

Religiją jis laikė svarbiausia ir įdomiausia mokslo šaka, kuri privalėjusi būti pagrindinis dalykas tiek mokiniams, tiek ir mokytojams. Dėl to taip stropiai buvo sekama, žiūrima ir rūpinamasi, kaip ji yra skiepijama jaunuomenei, kartu pažymėtina, kokių jėzuitiškų metodų buvo laikomasi, siekiant šio tikslo. Apie tai liudija išlikę Universiteto rankraščių skyriuje to laiko dokumentai. Štai vienas iš jų, rašytas paties J. Mickevičiaus: Instrukcija „Vilniaus universiteto žinioje esančių mokyklų kapelionų pamaldos ir pareigos“ (1800 m.), skiriama mokyklų kapelionams, mokyklų vadovams. Joje dešimt punktų. Juose labai smulkiai nurodoma, kaip reikalinga skiepyti religiją, religinę moralę. Čia viskas smulkiausiai apgalvota ir numatytos įvairių įvairiausių priemonės mulkinti jaunimą, panaudojant tam ir bažnyčiose atliekamas apeigas. Be to, mokyklų kapelionai, mokytojai, bendrabučių prižiūrėtojai ir net gyvenamųjų namų, kiemų sargai, buvo įpareigojami nenuleisti akių nuo mokinių, o taip pat ir studentų, kad šie laiku atlikinėtų įvairių įvairiausių maldas, lankytų bažnyčias ir pan. Taip, po nedidelės „Instrukcijoje“ įžangos, kurioje nupasakojama ypatinga krikščionių religijos paskirtis — rūpintis žmogaus „gerove ir laime“ šiame ir aname pasaulyje, gelbėti žmogų nuo klaidų ir suklydimų gyvenimo kelyje, jau pirmajame jos punkte sakoma, kad „... būtinumas skiepyti pamaldumą ir mokytis religijos esąs bendras visiems mokyklų ir bendrabučių viršininkams, visiems mokytojams ir net sargams“. Savo ruožtu kunigams (kapelionams) ir prefektams pavedama sekti ir kontroliuoti, kaip šie asmenys pildo jiems uždėtas religijos „tiesų“ skelbėjų pareigas.

Viename iš „Instrukcijos“ punktų rašoma, kad „... kapelionas kaip dvasinis tėvas... kas mėnesį bent kartą lankys mokinius bendrabučiuose ir žiūrės, ar jie uoliai atlieka nurodymus, ar nedaro to, kas prieštarautų

⁹ Ten pat.

krikščioniškajai religijai. . . , ar nenuėjo blogu keliu. . .“ Pastebėtas vietoje „negeroves“, sakoma toliau, kapelionas įpareigojamas tuoj pat taisyti, t. y. paklydėlį grąžinti į tiesos kelią, o apie nepaklusnius mokinius ir ne tik mokinius jis privalo pranešti mokyklos ar universiteto vadovybei, kuri tokiais atvejais nepaglostydavo „nusikaltėlio“.

Kaip matyti, sekimas, šnipinėjimas mokinių, studentų, mokytojų ir profesūros tarpe buvo savo rūšies sistema, pasilikusi dar nuo jėzuitų laikų ir jėzuitų auklėtinių bei šalininkų toliau palaikoma. Ir vargas tam, kas nesilaikydavo tokio „auklėjimo“ ir mokymosi taisyklių. Taip, universiteto rektoriaus Jano Sniadeckio 1810 metų gegužės 14 d. laiške, adresuotame Kauno mokyklos sargui Laurinavičiui, skaitome:

„Man pranešta, kad P. Nelavickis Velykų švenčių proga religinio akto neatliko. Laukiu apie tai ir nuo Jūsų, Gerb. Pone, raporto. Universitetas viešųjų mokyklų mokytojų panašaus, jaunimą piktinančio elgesio, kur jie privalo būti pavyzdžiu, nemano kęsti“. J. Sniadeckis, kaip žinoma, nebuvo labai uolus religijos šalininkas, bet auklėjimo srityje jis skyrė jai dominuojančią vietą. Tame pat laiške jis rašė, kad religija esanti geriausias pagrindas visuomeninės tvarkos ir moralės, be kurios mokslas, jo nuomone, esąs žalinga dovana, kardas, įdėtas į pamišėlio rankas. . .“

Skaitant „Instrukciją“, aiškėja, kaip dvasininkai šurpiaisiais metodais, apgalvotai luošindavo jaunimą. Pateikiame kai kurias įdomesnes minėtos „Instrukcijos“ vietas. Trečiajame jos punkte sakoma: „Kasmet, pradėdant mokslą, mokyklose bus laikomos iškilmingos mišios, giedant himną „Veni Creator“ („Ateik, sutvėrėjau“). Panašiai, ir baigiant mokslo metus, per iškilmingas mišias turi būti giedama „Te Deum laudamus“ (Tave, dieve, garbiname). Šiose pamaldose turi dalyvauti visos mokytojų kolektyvas ir visi mokiniai“.

Kaip matome, nurodomos net religinės giesmės, kurias mokiniai kartu su savo mokytojais privalo pamokų metu giedoti.

Kitoje „Instrukcijos“ vietoje skaitome: „Kiekvieną sekmadienį ir šventomis dienomis per studentų mišias visi mokytojai, išskyrus kitų tikėjimų mokytojus, kartu su mokyklų vadovais privalo dalyvauti; o šiokiomis dienomis tose pat mišiose, mokyklų kapelionų laikomose, iš eilės bent vienas mokytojas privalo dalyvauti kartu su mokiniais ir prižiūrėti juos“.

Kaip religingumas buvo kalamas į jaunuolių galvas, matome iš šių „Instrukcijos“ punktų.

„Mokiniai kiekvieną mėnesį privalo atlikti išpažintį per tokias šventes: spalio mėnesį — švento Jono Kanto dieną, lapkričio mėn. — šv. Stanislovo Kostkos dieną, gruodžio — šv. Panelės nekalto prasidėjimo dieną; sausio — Naujuosius Metus; vasario — pelenų dieną; kovo — šv. Kazimiero dieną; balandžio — Velykų dieną; dažniau atliekant išpažintį, numatomos kitos šventės“.

„Didžiąją savaitę (paskutinę savaitę prieš velykas.— A. G.) — sekmadienį, pirmadienį ir antradienį dviem valandom iš ryto ir tiek pat po pietų mokiniai privalo susirinkti nurodytoje salėje, kur mokyklos kapelionas aiškins jiems krikščionių religijos esmę, religinės moralės normas, padės daryti sąžinės apskaitą (apmąstymą), ruoš priėmimo Velykinės komunijos“.

Žodžiu, net „sąžinės apskaitos“ mokinyms negalėjo atlikti kada nori, o privalėjo tai daryti tik nurodytomis dienomis ir nurodytose vietose.

„Sekmadieniais ir švenčių dienomis,— sakoma „Instrukcijos“ pabaigoje,— nuo antros ir trečios valandos popiet kapelionas aiškins pirmųjų ir antrųjų klasių mokiniams katekizmą; iš šito mokslo privalo jie būti pirmiausiai egzaminuojami per mėnesinius ir metinius egzaminus“.

„Instrukcijoje“ buvo taip pat pažymėta, kad namų, kuriuose gyvena mokiniai, sargai „... privalo neatsitraukti nuo mokinių, visur būti jų vadovais, per visą laiką, kurį jie būna už gimnazijos klasių ribų“.

Kaip pažymėdavo kai kurie kunigai, tuo metu dirbusieji Vilniaus universitete ir mokyklose, jaunimas nerodydavo didelio noro ir entuziazmo jų dėstomai tikybai. Įdomu tai, kad dvasininkai, ne be kartėlio konstatuodavo, kad studentai ir vidurinių mokyklų jaunimas geriau klauso paskaitų ir pamokų iš gamtos mokslų, negu tikybos. Štai kaip apie tai rašo jau minėtas prof. J. Mickevičius:

„Fizikos mokslai duoda mūsų jutimo organams daiktus įdomesnius ir patrauklius: šie mokslai savaime sužadina mumyse norą pažinti tiesą ir su jos pagalba patenkinti savo gyvenimiškus poreikius. Iš prigimties smalsų jaunimą nereikia ir raginti, kad jis studijuotų šiuos mokslus. Visai kas kita yra su moralės mokslais, prie jų priskiriama ir religija, kurių tikslas — apšviesti protą ir palenkti užsispyrusią valią pildyti tam tikras pareigas. Į šiuos mokslus jaunimas visai kitaip žiūri“.

Mokslas kur kas patrauklesnis; jaunimas šliejosi prie jo ir stengėsi semtis fizikos mokslų ir kitų gamtos mokslo žinių. Čia nereikėjo kažkokių ypatingų poveikio priemonių, kad užsiėmimai būtų lankomi; visiškai kitaip buvo su tikybos paskaitų lankymu, vaikščiojimu į bažnyčią. Tai buvo griežtai kontroliuojama, ir už religinės drausmės pažeidimus skiriamos bausmės. Apie tai byloja kelių mokslo metų (1825—1828) „Fizikos fakulteto trečiojo kurso nusikaltusių studentų žiniaraštis“.

Pasirodo, kad visa tų „nusikaltėlių“ kaltė buvo ta, kad jie, užuot gaisrę veltui laiką, meldamiesi, lankydami pamaldas ir pan., skaitė ir svarstė mokslo problemas, vedė pokalbius fizikos mokslo klausimais, linksminosi. Dėl dar nuo jėzuitų laikų pasilikusios studentų ir apskritai tarpusavio sekimo ir šnipinėjimo sistemos, kiekvieno studento žingsnis buvo sekamas ir žinomas. Taip, minėtame čia „Žiniaraštyje“ išvardyta nemaža studentų ir konkrečiai nurodoma, kuriomis dienomis jie nėra buvę bažnyčioje ir neklausė mišų arba yra buvę kitoje, o ne vadovybės nurodytoje bažnyčioje.

Taip pat atitinkamai paminėti ir tie studentai, kurie neramiai sėdėję ir neatidžiai klausėsi tikybos paskaitų arba nelankė jų. Kiekvienu atveju pažymimos tikslios „nusikaltimų“ datos.

Taip, studentas Lunkevičius Viktoras 1825 metais gruodžio 13 dieną yra buvęs kitoje bažnyčioje, o kitu metu yra praleidęs mišias. Jis pateko į „nusikaltusiųjų“ sąrašą ir buvo nubaustas: už pirmąjį „nusikaltimą“ — 24 valandom arešto, o už antrąjį — rektoriaus įspėtas.

Studentas Sokulskis, per dvi dienas praleidęs mišias, buvo rektoriaus įspėtas, o už nustatytu laiku nebuvimą namie nubaustas 12 valandų arešto.

Studentas Kotlubajus už nedalyvavimą vienoje tikybos paskaitoje nubaustas dviem valandom arešto, o studentas Brochockis vien tik už kalbėjimąsi per religijos užsiėmimą dekanı įspėtas.

Kaip matyti iš minimo „Žiniaraščio“, dalis studentų, užuot ištisomis valandomis klūpojusi šaltoje ir drėgnoje bažnyčioje, kartais vakarais slapčiomis rinkdavosi pasilinksinti, pašokti, tarp kitko, tokios jaunimo pramogos irgi buvo griežtai draudžiamos. Studentas Kalinauskas buvo rektoriaus nubaustas dviem parom arešto už tai, kad jis „vakare kartu su dvidešimt savo draugų mokinio (taip buvo vadinami studentai.— A. G.) Bogdaševskio bute linksminosi, šoko, vartojo alkoholį, rūkė pypkes...“

Tokių „nepaklusnių ir nedrausmingų“ studentų pavyzdžių buvo ir daugiau.

Zingerius jaunimas veržėsi iš tų tamsos ir tamsybiškumo varžtų, kurie dar tuo metu slėgė universiteto auklėtinius. Jis norėjo ir troško kito gyvenimo.

Kaip matome iš nedaugelio čia patiektų pavyzdžių (o jų galima būtų rasti ir daugiau), nepaisant visų vartojamų grubių poveikio priemonių, tamsybininkai negalėjo sustabdyti mokslo sklaidimo. Ir Vilniaus universitete mokslo šviesa vis labiau ir daugiau plito, kol pagaliau įsiliepsnojo į galingą spinduliuojantį židinį tarybiniais metais.

Vilniaus Valstybinis
pedagoginis institutas
Filosofijos katedra

Įteikta
1965 m. birželio mėn.

ЗДРАВЫЙ СМЫСЛ И НАУКА ПРОТИВ РЕЛИГИИ И МРАКОБЕСИЯ

А. ГРИЦКА

Резюме

Статья посвящена рассмотрению вопроса о развитии прогрессивной философской мысли в прошлом столетии в Литве. На основании изученного рукописного материала некоторых ученых-естественников, профессоров Вильнюсского университета показывается неуклонное распространение идей материализма в связи с развитием общественной практики, естественных наук и особенно физики, химии, биологии. Здесь встречаются такие основные положения материалистической мысли, как идеи о материальности мира и его бесконечности, об объективности его законов, по которым мир непрерывно движется и изменяется, о возможности познать мир и практически на него воздействовать и в этой связи критикуется агностицизм.

Приводится немало в основном правильной критики в адрес религии и духовенства. Авторы таких критических замечаний профессора физики Стубелевич, Джевинский и др. писали, что одной из причин религиозных верований у народов является незнание, неумение объяснить причины явлений природы. По мере развития науки, отмечают они, религия вытесняется ею.